

Vicko Kapitanović

Društveni i religiozni život katolika na području današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće

UDK: 94(497.5+497.6)"15/16"
282"15/16"

Pregledni rad

Primljeno: 31. 12. 2013.

Prihvaćeno: 17. 02. 2014.

Vicko Kapitanović

Katolički bogoslovni fakultet, Split

Izvanredni profesor u miru

vicko.kapitanovic@st.t-com.hr

Narod nazivan regionalnim imenima (pod kojima se i sam prepoznavao) Hrvata, Dalmatinaca, Slavonaca, katkada i Ugara, Bosanaca i Istrijana, vjerski organiziran u biskupije koje su bile svrstane u metropolije velikim dijelom izvan granica današnje Hrvatske, povezivao je u ranom novom vijeku snažan osjećaj zajedništva. Taj je osjećaj bio zasnovan na jeziku i vjeri svoj razdrobljenosti usprkos. U članku ograničenu na vrlo kratko razdoblje koje se gotovo podudara s Dugim turskim ratom (1593.-1606.), autor stavlja težište promatranja na društveno-religiozni život koji je snažno utjecao na izgradnju samosvijesti o zajedništvu administrativno odijeljena stanovništva.

Ključne riječi: Hrvati, Dalmatinci, Slavonci, Ugri, Istrijani, Bosanci, Hercegovci, hrvatstvo, religioznost, život, govor, zajedništvo

Rasuta "baščina"

Političke i religiozne prilike na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće na područjima na kojima žive Hrvati bile su sumorne. Hrvatsko narodno biće, razdijeljeno među više političkih središta, politički je raspetoreno. Smanjivanjem pa i samo nominalnog Kraljevstva Hrvatske, Dalmacije i Slavonije blijedjelo je i hrvatsko ime. Pjevajući u pohvalu svomu gradu Šibeniku i spominjući njegove granice sa Skradinskim kadilukom, čini se da šibenski plemić Petar Divnić (o. 1520. - 1597.) sam sebe ohrabruje kad pjeva kako na šibenskim granicama bez straha reže psi na Turke i

Vlahe.¹ Upravo područje preko te granice, odakle su prijetili Turci i Vlasi, nekadašnju kolijevku hrvatskoga kraljevstva fratri i muslimani nazivali su imenom Hrvati.² Ono što je ostalo u granicama Kraljevstva Hrvatske, Dalmacije i Slavonije moglo se izmjeriti “ne po danima već satima hoda”. Dugi turski rat (1593. - 1606.) donio je nove nevolje i naricanja koja su se odražavala i u književnim djelima. Te tužaljke i naricanja imali su svoj duboki ljudski razlog koji je teško ne vidjeti.

Ostaci ostataka nekad “slavne” Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, već stoljećima u personalnoj uniji s Ugarskom, od 1527., kada su pristupili Habsburgovcima nadajući se njihovoj zaštiti i pomoći koju su i dobivali, potpali su pod dvije različite uprave, civilnu (banska Hrvatska, s okrnjenom upravom) i vojnu (Vojna krajina), koja je bila izuzeta iz vlasti Hrvatskoga sabora (*Membra disiecta*). Dubrovačka Republika odlučila se priznati vrhovnu vlast Osmanlija, iako se u dubrovačkoj katedrali u isto vrijeme klicalo: “Našemu gospodinu kralju Ugarske, Češke, Dalmacije, Hrvatske, spas, čast, život i pobjeda.”³

Razdrobljenost crkvenih struktura činila se slična političkoj razdrobljenosti. Biskupije uz Jadran svedene su na uski pojas uz more bez prirodnog zaleđa na kopnu. Senjska i sjevernohrvatske biskupije, kojima su Osmanlije oduzeli velik dio područja, pripadale su metropolijama u Ugarskoj. Najveći dio hrvatskog područja, Slavonija, Bosna, Hercegovina, Lika i Dalmacija osim uskoga pojasa uz more, potpao je pod osmansku državu i šerijatsko pravo koje katolicima nije ulijevalo pouzdanje. Katolička crkva smatrala je

¹ Tomo Matić, *Pjesma Petra Divnića u pohvalu od grada Šibenika, Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 9, Zagreb 1920., str. 95, stihovi 11-12.

² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1992., str. 176; Vicko Kapitanović, Društveno-religiozne prilike u Dalmaciji u drugoj polovici XVII. stoljeća, u: *Majka Klara Žižić i njezina družba 1706.-1206.*, ur. Terezija Zemljić, Šibenik 2009., str. 177, bilj. 16.

³ Hanibal Lucić slavio je oduševljeno Dubrovnik zbog izgradnje crkava i religioznosti: “Crkve tak naredno sagradil je Bogu / Da zvati pravedno Božji se stan mogu. / Tuj nije tko sardit u besidah kletih / Smio bi pogardit ni Boga ni svetih”. Hanibal Lucić, U pohvalu grada Dubrovnika, u: *Hanibal Lucić, Petar Hektorović (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 7)*, Zagreb 1968., str. 97, stihovi 47-50. “S Bogom se Ti združi mimo sve ino / i dvori i služi otmansko kolino” pjevao je Dubrovniku Mavro Vetranović, Pjesanca slavi carevoj, u: *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 5)*, Zagreb 1968., str. 205. U isto vrijeme u dubrovačkoj se katedrali klicalo: “Domino nostro regi Ungariae, Boemiae, Dalmatiae, Corvathiae salus, honor, vita et victoria.” Usp. Slavko Kovačić, Dubrovačka metropolija tijekom višestoljetne krize, do ukidanja i preustroja dotadašnje nadbiskupije u sadašnju dubrovačku biskupiju u travnju 1830., u: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*, prir. Želimir Puljić, Nediljko A. Ančić, Dubrovnik 2001., str. 258. Ta politika nije bila zazorna ni Hvaraninu Hektoroviću, koji je i sam zbog ratnih sukoba morao ostaviti vlastiti dom: “U Dubrovnik koji viru štuje našu. / I mirno pokoji s Turci na mejašu.”

to područje misijskim krajem u nadležnosti rimske Kongregacije za širenje vjere. Mletačka i austrijska Istra (Istarska knežija) crkveno su pripadale metropoliji u Akvileji. Čak i prije nego je Zadar pripao Veneciji, područje Zadarske nadbiskupije podvrgnuto je gradeškom patrijarhu, kojemu je dan i naslov primasa Dalmacije, što je naslijedio mletački patrijarh. U toj institucionalnoj razdrobljenosti jedina poveznica ostalo je bogoslužje u kojem se utjecalo jednomu Bogu, slavio se on latinskim, staroslavenskim ili hrvatskim jezikom, na koji su već bile prevedene poslanice i evanđelja.

U neprestano pljačkanjima i spaljivanjima Hrvatskoj, koja se otimala Osmanlijama, više nije bilo vidjeti obrađenih polja ni nekadašnjih plodnih voćnjaka. Utihnula je i jedva se čula pjesma djevojačka i pastirska svirka. Zaustavili su se mlinski kotači uz rijeke i bujice jer je usjeve već na poljima progutala vatra. Nad rasutom hrvatskom baščinom čitavo stoljeće tužili su u svojim spisima rodoljubi poput popa Martinca, ninskoga biskupa Jurja Divnića, Šibenčana Danijela Zavorovića i Jurja Šižgorića, splitskoga nadbiskupa Bernarda Zane i Marka Marulića, modruškoga biskupa Šimuna Kožićića Benje, dubrovačkoga benediktinca Mavre Vetranovića, Hvarana Lucića i Hektorovića, koji je i sam morao bježati po razbjesnjelom moru pred bijesnim Turcima, Zadrana Zoranića i brojnih diplomata, o čemu nam bjelodano govore njihove predstavljanke pred europskim uglednicima.⁴ Ako nam se njihovo pripovijedanje čini jednoličnim i ponavljajućim, to je zato što su i povijesne tragedije, naročito one ratne, često slične kao jaje jajetu i slično se ponavljaju.

Oni koji su bježali pred smrću redovito nisu imali vremena bilježiti stravična zbivanja. Bilježili su ih pisci koji su i sami mogli vidjeti neke od nesretnika koji su izbjegli najgoroj sudbini. Njihov očajni bijeg odjekuje u Zoranićevim stihovima: “[...] grade ostavljajuć, sela i kaštile / svak hiti bijegajuć neprijateljske sile; / vidiš pogorile polače i hore, / gorski bozi i vile ostaviše gore”.⁵ Potresne su riječi njegova pripovjedača pastira: “[...] i mi eto kako ovca drugu zaklanu gledajući svoj kolj čekamo. I mi bismo odovud pobigli, dali nas slatkost baščine uzdrži”.⁶ Tužna trgovina robljem postala je uobičajena i ljudski je život katkada vrijedio samo koji varićak zobi ili pogaču.⁷

⁴ Usp. *Govori protiv Turaka*, prev. i ur. Vedran Gligo, Split 1983.; Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb 1961., str. 63-172. O Hektorovićevu bijegu usp. Petar Hektorović, Odgovor Nikoli Nalješkoviću, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 7, Zagreb 1968., str. 243.

⁵ Petar Zoranić, *Planine* (Stari pisci hrvatski, knj. XVI), Zagreb 1888., str. 73.

⁶ Zoranić, *Planine*, str. 71.

⁷ Duo (per Deum omnipotentem) pueri ex Modrusiensi novissima praeda sex tantillis avenae modis, tertius uno, quartus una placenta a Turcis redempti sunt [...] S. Begnius, De Corvatae deso-

Ne ulazeći u procjenu umjetničkoga dojma stihova, stanje je sažeto izrazio Ivan Tomko Mrnavić (1580.-1637.) u spjevu o pobožnoj franjevačkoj trećoretkinji *Magdaleni Budrišić*:

Biše roda svoga zator jur vidila,
puka hrvatskoga rasuće slidila;

pod Turci Bosnu svu biše oplakala,
Hercega državu zgublenu jadala;

[...]

Primorje hrvatsko plinjeno, paljeno,
usilstvo turačko po njem utvrđeno;

Velebić zeleni opušćen do mora,
neretski hrabreni kraj rasut do zgora;

Obrovac i Skradin s poglavnim Bribirom,
s njim pritvrdi Tnin, pod turskom nevirom...⁸

Nesloga među kršćanskim zemljama, raspre i sukobi te naposljetku rat između Austrije i Venecije zbog uskoka kao da su još pogoršali stanje uz Jadran. Barakovićeve (1548. - 1620.) žalopojka o neutješivoj majci Margariti koju on primjenjuje na svoju sestru mogla se primijeniti na mnoge plačuće hrvatske majke. Nije bez razloga Pavao Ritter Vitezović nazvao XVI. i XVII. stoljeće stoljećima *plačuće Hrvatske*.

Ne može se zanijekati da kršćanske zemlje, unatoč neslozi koja je među njima vladala, Hrvatskoj nisu upućivale znatnu materijalnu pomoć, no razaranja i uništavanja bila su veća, a ratna stradanja i odvođenje u zarobljeništvo smanjivali su broj hrvatskih katolika. Ipak je tijekom XVI. stoljeća uspostavljanjem Vojne krajine stvoren čvrst obrambeni zid, stoga je Hrvatska uistinu bila *predziđe kršćanstva*. Uz obrambenu prednost hrvatske granice javila se i nova nevolja jer je Vojna krajina izdvojena iz ovlasti Hrvatskog sabora.

latione oratio, u: Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. 32, Paris 1902., str. 606-610; *Govori protiv Turaka*, str. 329-334. Prodaja roblja tema je i Lucićeve *Robinje*.

⁸ Ivan Tomko Mrnavich, *Xivot Magdalene od knezov Zirova plemena Bvdrrissica*, Rim 1626. O Magdaleni Budrišić vidi Stjepan Ivančić, *Povijesne crtice o samostanskom i redu sv. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri*, Zadar 1910., str. 36-37.

Život na spaljenoj granici

Potkraj XVI. stoljeća poznata bitka kod Siska 1593. označila je kraj Turske premoći i njihova prodora prema Zagrebu i Kranjskoj.⁹ Vijest o pobjedi širila se Europom, a Hrvatima ulijevala nadu u ponovno okupljanje "rasute baštine". Pojedini biskupi i svećenici, poput hvarskog biskupa Petra Cedolinija, korčulanskog biskupa Augustina Kvinčića, splitskih svećenika Aleksandra Komulovića i Kanonika Albertija, smatrali su da se Tursku može pobijediti i uvjeravali papu Klementa VIII. da pomogne u oslobađanju. Papa je nastojao ujediniti kršćanske vladare i slao je poslanike. U jednom od takvih poslanstava sudjeluje i Aleksandar Komulović, koji je imao zadatak pridobiti u borbu protiv Turaka knezove Transilvanije, Moldavske i Vlaške te poljskog Kralja i ruskog Cara.

Hrvatska je u Dugom trinaestogodišnjem ratu (1593. - 1606.), koji je uslijedio, uspjela vratiti samo Čazmu, Moslavinu, Petrinju i neke dijelove južno od Kupe. Kršćani su 1596., tri godine nakon Sisačke bitke, osvojili i Klis, pod kojim su poginuli senjski biskup Antun de Dominis i dvojica kanonika, ali su ga nakon nekoliko mjeseci morali vratiti Turcima.¹⁰ Venecija je, naime, mjesec dana prije sklopila mir s Turcima i prepustila im Cipar, stoga su osloboditelji ostali bez podrške.

S kršćanske i muslimanske strane upadalo se preko granice, četovalo i robilo. Pustošenje Hrvatske nastavilo se naročito u vrijeme Dugoga rata (1593. - 1606.). Prema Vinjaliću turski su gusari 1594. između Šibenika i Splita zaplijenili i mletačku lađu te ju odveli u Drač.¹¹ Nemiri su bili i na istočnoj strani hrvatske granice, gdje su se pobunili pravoslavni Srbi, a pomuslimanjeni je bivši kršćanin Sinan Paša potom navodno na Vračaru, kraj Beograda, dao spaliti tijelo sv. Save Nemanjića.¹²

⁹ U bitkama su se istakli kanonici zapovjednici sisačke tvrđave Nikola Mikac (Micatius) i Blaž Đurak. Alberto Marani, *Le guerre di Croazia e d'Ungheria (1592-1595. Relazione del gentiluomo Bresciano Ruggero Fabbarino*, Estratto dai *Commentari dell'Ateneo di Brescia* per il 1966, str. 221-260.

¹⁰ O bitkama za Klis usp. *Oslobođenje Klisa 1596. Radovi sa znanstvenog skupa održana na Klisu 1996. godine*, Split 2000. (poseban otisak iz časopisa *Mogućnosti*); Josip Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: Mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split 2013., str. 39-42.

¹¹ Gašpar Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni, 1514.-1769.*, prir. Bruno Pezo, Vicko Kapitanović, Split 2010., str. 60.

¹² Srpski se povjesničari ne slažu o godini spaljivanja moći sv. Save. Neki navode datum 27. travnja 1594., a neki 1595. Vinjalić navodi da je to bilo 1595. (str. 429). Sinan-paša (Cağaloğlu Yusuf Sinan, ili Cağalazade Yusuf Sinan), kršćanskim imenom Scipione Cicala, podrijetlom je iz Genove. Otac mu je bio pomorski kapetan i nastanio se u Messini, a majka, čini se, pravoslavka iz Boke Kotorske. U Carigradu je po njemu nazvana čitava četvrt grada u kojoj i danas postoji njegovo kupalište.

Uskoci su prodirali iz Senja u turske krajeve u zaleđu, u Krbavu, i Bosnu (1599., 1600.), ali i južno preko mletačke Dalmacije sve do Dubrovačke Republike. Mlečani su ih 1598. pokušali uhvatiti u šibenskoj Rogoznici, ali su im uskoci izmakli.¹³ Pod vodstvom hajduka Juriše uskoci su na prijevaru 1605. ušli sa svojim naoružanim barkama sve do Skradina, plijenili tursku robu i spalili nekoliko kuća.¹⁴

Vjerojatno potkraj toga rata, dok su neprijateljstva bila prejaka, ubili su muslimani 1604. i biskupa fra Nikolu Ugrinovića. Nakon Dugoga rata, kad je sklopljen mir, prilike su bile bolje. Vinjalić čak opisuje kako su 1606. uskoci i turski zarobljenici, odnosno njihova rodbina, skupa jedući i pijući, sklapali prijateljstva, slavili i veselili se.¹⁵ S tim nisu prestala i neprijateljstva. Ona su se mogla obnoviti svaki čas. To se zaista i događalo. Nakon jednoga gošćenja 1609. na Visovcu Turci su silom odveli fra Stjepana iz Uskoplja i još jednog redovničkog kandidata. Nasred rijeke ustrijelili su mladića, a fra Stjepana utopili u rijeci.

Tijekom rata s Turskom, prema nekim kasnijim zapisima, zapaljen je mostarski franjevački samostan. Umjesto njega podignut je samostan u Živogošću.¹⁶ I muslimani i kršćani sve su se češće zalijetali preko granice. Na Uskrs 1613. uskoci su se iskricali nasuprot Krapnju i prodrli sve do Drniša, a potom i južno od Makarske u Neretvu i Trebinje. Sukobili su se s mletačkim brodovljem negdje u Neretvanskom kanalu ili kraj Hvara i zarobili galiju Kristofora Veniera na Pagu.¹⁷ Nakon toga plijenili su mletačke i turske podanike u Ražancu i Islamu.¹⁸ Prema mletačkim optužbama uskocima su pomagali biskupi, popovi, fratri, kapetani i sve stanovništvo. To je dovelo i do uskočko-mletačkog rata i mira u Madridu 1617., potpisana 1618. godine.¹⁹ Te godine izbio je u Europi novi Tridesetogodišnji rat (1618.

¹³ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 66- 67; Catherine W. Bracewell, *Senjski uskoci*, Zagreb 1997., str. 235-236. U jednom od takvih sukoba ubijen je kraj Korčule i Barakovićev nećak.

¹⁴ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 71-72; Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 253.

¹⁵ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 72. O međusobnom razumijevanju karinskih muslimana i uskoka usp. Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 183-185.

¹⁶ Prema Vinjaliću i Vladmiroviću to je bilo 1612. godine. Usp. Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 75-76; N. Starogragianin [L. Vladmirović], *Pripisagnie početaka kraglievstva bosansko-ga s mnogim drugim lipim uspomenam*, Mleci 1775., str. 46.

¹⁷ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 78-79; Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 279; Vrandečić, *Borba*, str. 44.

¹⁸ Vinjalić, *Compendio*, str. 80.

¹⁹ *Relazione degli Eccellentissimi serenissimi Commissari sopra il Concordato di Pace con Arcidicali*, © Biblioteca italiana, 2005. "[...] datasi tutta alle depredationi, al corso, et alle rapine, havendo per Coadiutori li Vescovi, Preti, Frati, Capitani, et tutti quegli habitanti, che con dinari, e gente a loro soggetta, non solo coadiuvavano le uscite, per participar poi delle prede, come facevano: ma stimando la piratica cosa lecitissima, la essercitavano tutti indifferentemente, et uscivano accom-

- 1648.), u kojem su sudjelovali i Hrvati, ostavljajući kosti daleko od domovine koja je i sama krvarila.

U sjeni minareta i polumjeseca

Na ogromnom prostoru pod osmanlijskom vlašću, gdje su u većem ili manjem broju živjeli i Hrvati, od Budima do jadranskih žala južno od Cetine: do Jadra, Kozjaka, Trtra, Vranskoga jezera i Nadina te Velebita, pastoralno su, osim Poljica i još poneke župe na kojoj su se zadržali glagoljaši, uglavnom ostali jedino franjevci Provincije Bosne Srebrene.²⁰ Biskup Baličević naziva Bosnom čitav prostor od Crnoga do Jadranskoga mora i Kranjske i Štajerske do Makedonije, vjerojatno zaveden imenima Provincije Bosne Srebrene i Bosne Hrvatske, koja je od 1514. područje svoga djelovanja imala i u današnjoj Sloveniji. Premda je Baličevićovo pisanje nejasno kada kaže da je u Kraljevstvu Bosne 1600. bilo svega 13 samostana sa 102 svećenika, 27 klerika i 17 braće laika,²¹ to se odnosi na Provinciju Bosnu Srebreanu, koja je pokrivala prostor pod vlašću Osmanlija, dok je Bosna Hrvatska bila na kršćanskom području. Zanimljivo je istaknuti da je sam Baličević zaredio 45 svećenika, no nije jasno je li to bilo na području nad kojim je imao jurisdikciju ili izvan nje. U svakom slučaju, bio je to pokazatelj vjerske obnove.

Među različitim poticajima obnove u potridentskom razdoblju promicano je biskupovo pohađanje župa. Sveta Stolica povjeravala je biskupsku vlast na čitavom području od Drave i Dunava do Jadrana sad jednom sad drugom biskupu, koje je imenovala za neku od biskupija na tom području. Tako je potkraj stoljeća Makarskom i Skradinskom biskupijom upravljao duvanjski biskup fra Danijel Vocensis (Glasnić, Glasnović), koji je pod stare dane povjerio upravljanje tim crkvama smederevskom biskupu, Poljičaninu fra Nikoli Ugrinoviću. Nakon smrti bosanskog biskupa fra Antuna Matkovića Ugrinović je nakratko preuzeo upravu i Bosanske biskupije, dok 1588. bosanskim biskupom nije imenovan fra Frano Baličević. Skradinskim biskupom bio je imenovan fra Andrija Crnota († 1588.), no nije poznato je li ikada upravljao tom biskupijom. Godine 1613. skradin-

pagnati dalla Chieresia con le processioni, con le croci, et con l'aspersione dell'acqua benedetta, nella pasca, e nel natale, giorni di penitenza, et di somma veneratione". Usp. također Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 203.

²⁰ Godine 1612. u Bačkoj su djelovali isusovački misionari Kašić i De Bonis.

²¹ Izvještaj biskupa i apostolskog vizitatora Franje Baličevića (Stephani), Marko Jačov, *Spisi Tajnoga vatikanskog arhiva XVI-XVII veka*, Beograd 1983., str. 19; Usp. također Anđelko Barun, *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevaca Bosne Srebreane*, Sarajevo–Zagreb 2003., str. 159.

skim biskupom imenovan je Požežanin fra Antun Matić. Nemajući rezidencije, on se 1613. kratko nastanio u Visovačkom samostanu, a nakon smrti svoga posvetitelja, bosanskog biskupa fra Franje Baličevića (1615.) upravljao i Bosanskom biskupijom. Njegov nasljednik na skradinskoj biskupskoj stolici fra Toma Ivković dobio je također na upravljanje Bosansku i obližnje ispražnjene biskupije.²² Godine 1615. posvećen je i fra Bartol Kačić za makarskog biskupa. Ivković se povukao u Bosnu, a Kačić je upravljao i Duvanjskom biskupijom. Rezidirao je u makarskom samostanu i u očinskoj kući, koju je zacijelo obnovio, nedaleko od samostana u Zaostrogu.²³

U dolini Neretve, kamo su, čini se, rijetko zalazili makarski i trebinjski biskup, uspostavljena je Stjepanska biskupija, koja je trebala oživjeti nekadašnju Naronsku biskupiju, a koju je zaposjeo bivši skadarski biskup Dominik Andrijašević. Zbog spora koji je uskoro nastao oko granica biskupije između stjepanskoga, trebinjskoga i makarskoga biskupa nestalo je i Stjepanske biskupije.²⁴

Uslijed takvih prilika teško je bilo održavati normalan vjerski život. Župne crkve na osamljenim mjestima često su bile izložene oskrvnjivanju, stoga su najčešće bile bez ikakva namještaja. Često su bile i bez kamenoga krsnog zdenca ili kamenice za blagoslovljenu vodu jer bi navodno neki objesni muslimani u njih iz prezira urinirali.²⁵ Župe su bile prevelike kako bi se izbjeglo plaćanje poreza Turcima. U župama koje su se posluživale iz samostana župnici su bili samostani, a dotični franjevac koji je posluživao župu zastupao je samostan kao župni vikar i najčešće bio biran i potvrđivan svake godine.²⁶ U nekima od župa i pod turskom vlašću djelovali su biskupijski svećenici glagoljaši.

²² Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis 1769., str. 28, 77, 180-181, 193-196.

²³ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 83-84. Slavko Kovačić, Hrvatsko djelce i ostala pismena ostavština biskupa Bartula Kačića (oko 1572.-1645.), u: *Makarski biskup fra Bartul Kačić Žarković (Brist, 1572.-Sućuraj, 1645.). Život – djelo – vrijeme. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Sućurju, 24. lipnja 1995., Sućuraj 1999.*, str. 128 [Iz povijesti Makarske biskupije, <22>]. O Kačićevu kasnijem sudjelovanju u organiziranju oslobođanja od Osmanlija usp. J. Vran-dečić, *Borba*, str. 64.

²⁴ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 86, Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, str. 193-194. Usp. Ratko Perić, Sporovi i sporazumi oko "stjepanske biskupije" (1622.-1631.), u: *U Križu je spas. Zbornik u čast nadbiskupa-metropolita mons. Ante Jurića*, prir. Marin Škarica, Ante Mateljan, Split 1997., str. 313-330. O Trebinjskoj biskupiji usp. Bazilije Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, Roma 1959.

²⁵ Jačov, *Spisi*, str. 19.

²⁶ Prema makarskom biskupu Kačiću makarski je samostan posluživao tri župe (Vrdol, Cetina i Primorje), Živogošće (Blato, Broćno i Primorje), Zaostrog (Čitluk, danas Gabela, Zajezerje, Ljubuški i okolica Vrgorca) i Imotski, odnosno Prološki samostan, Podbila, Drinovci, Sovići i Kamen

Crkve su na turskom području bile odreda razrušene. Stanje je zacijelo pogoršao spomenuti Dugi turski rat (1593. - 1606.), koji je poveden kao odmazda za turski poraz kod Siska. U tom ratu stradala su i dva franjevačka samostana. Sukobi oko Klisa (1596.) još su više pojačali napetosti između kršćana i muslimana. Na području nekadašnje Šibenske biskupije u izvještaju *ad limina* iz 1614. spominje se preko 80 razrušenih crkava.²⁷ Prema izvještaju biskupa fra Tome Ivkovića na području Skradinske biskupije, čiji teritorij nije precizno označen, bilo je 1630. godine preko 50 razrušenih ili neuporabivih crkava i crkvice. Jednako bijedno stanje vladalo je i u nekadašnjoj Kninskoj biskupiji, a slično je moralo biti i u dijelovima drugih biskupija koje su potpale pod tursku vlast. Kršćani i njihovi religijski vođe pod turskom vlašću zlostavljani su, a bilo je i prelazaka na islam.²⁸ Zanimljiva je u tom smislu izjava makarskoga biskupa Kačića da su neki pomuslimanjeni muževi dopuštali svojim suprugama da žive kršćanski.²⁹ Čini se da su čak i neke crkvice nakon rata obnovljene,³⁰ što upućuje i na kakav-takav suživot muslimana i kršćana.

Strah od osmanske sile i kršćanske nesloge

Priobalni je pojas bio stalno izložen napadima turskih pljačkaša koji su oskvrnjivali crkve, rastjerivali kršćane, razarali naselja, palili usjeve i kuće, ubijali, davili, sjekli i klali. Molitva i mač gotovo već stoljeće postajali su čudni susjedi:

“Aj, Gospodine, Aj! prozri, da jure jes
napunjen vsaki kraj tvojih vernih teles,
kojih nevernik bez milosti posiće,
česa cić do nebes k Teb Tvoj puk više. [...]

Most. U Duvanjskoj biskupiji Rama je imala četiri župe u Rami Livnu i dvije u duvanjskom kraju: Brišničku i Lipsku. Usp. Kovačić, *Iz povijesti*, <73-77>.

²⁷ Usp. Andrija Lukinović, Šibenska biskupija u izvještajima *ad limina* u 17. i 18. stoljeću, u: *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Šibenska biskupija od 1298. do 1998."*, Šibenik, 22. do 26. rujna 1998., ur. Vilijam Lakić et al., Šibenik 2001., str. 261.

²⁸ O zlostavljanju kršćana usp. izvještaj biskupa i apostolskog pohoditelja Franje Baličevića iz 1600.: Jačov, *Spisi*, str. 20-21. Usp. također Barun, *Svjedoci i učitelji*, str. 159-160.

²⁹ Kovačić, *Hrvatsko djelce*, str. 273-274 [*Iz Povijesti Makarske biskupije*, <80>].

³⁰ U Gorici kod Imotskog obnovljena je 1613., jedna od rijetkih, crkva sv. Stipana, a da bi je zaštitio, franjevac je dao urezati natpis da je obnovljena carevim dopuštenjem. Uz te crkve održavale su se i svečanosti. Tako se o blagdanu Duhova u Fojnici tri dana održavao veliki pazar na koji su dolazili i mnogi turski trgovci.

Jure su s našim varoši susidi,
pukšama svojim biju gradski zidi.”³¹

Nije zbog toga čudno da je od splitskoga nadbiskupa Zane, koji je na Tridentskom saboru izjavio da mora ostaviti svećeničke haljine i pripasati mač da bi bodrio branitelje,³² tijekom čitava stoljeća potrajavao takav duh. Možda je pretjerano izvješće prema kojem je splitski kanonik Šimun Urmanić išao od kuće do kuće s preslicom i vretenom i korio one koji se ne pridruže oslobađanju Klisa. Međutim, zacijelo je, unatoč Splitskom statutu, koji je splitskim svećenicima zabranjivao nositi oružje,³³ bilo svećenika koji su se zauzeli za oslobađanje Klisa pa su i sami nosili oružje. Neki su svećenici u Zadarskoj nadbiskupiji nosili i hrvatsku vojničku odjeću, što im je sinoda održana 1598. zabranila. Ipak, nošenje je bilo više zbog praktičnosti nego zbog borbenosti.³⁴ Ratovi za oslobođenje od Turaka tijekom XVII. stoljeća pokazat će da je borbenost zaista postojala, a za zagrebačkog biskupa Šimuna Bratulića (1603. - 1611.) zapisano je i da je “više viđen kako hrabro poteže mač na neprijatelje, nego kako pobožno moli Gospinu krunicu”.³⁵

Na području najveće biskupije, Zagrebačke, širio se u to vrijeme protestantizam. Posebno je bio zahvatio Međimurje, gdje ga je štitio i promicao Juraj Zrinski. Hrvatski je sabor 1604. zabranio ulazak novim protestantskim propovjednicima u Hrvatsku, na što je Jurjev stariji sin Nikola prosvjedovao. Kako je Hrvatski sabor 1605. i 1609. zaključio da se u Hrvatskoj smije ispovijedati samo katolička vjera, u Zagrebačkoj se biskupiji ponovno pokušalo propovijedanjem, ali i silom, pridobiti protestante za katolicizam. U Varaždinu su protestanti pokušali izbjeći zakonsku odluku time da su pokušali izuzeti županijsku upravu iz nadzora Hrvatskog sabora, na što je Sabor suspendirao upravu, u čemu je imao i Kraljevu podršku. Osim u Međimurju, protestantizam se donekle širio u Istri. Calvinizam se širio

³¹ Šime Budinić, *Super psalmo: Deus venerunt gentes*, u: *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 5)*, Zagreb 1968., str. 472-474.

³² Usp. Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. 32, Paris 1902., str. 705-706.

³³ *Statut grada Splita – Statuta civitatis Spalati*, prir. Antun Cvitanić, Split 1998., str. 360-361. [knj./lib. I, gl./cap. 15]. O Urmaniću usp. Slavko Kovačić, *Papa, biskupi i ostalo svećenstvo u događajima oko kliškog pothvata godine 1596.*, u: *Oslobođenje Klisa*, str. 40.

³⁴ Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 157. Ta odjeća nije bila zabranjena samo u crkvi, kako tvrdi autorica, već i u gradu, a dopuštena na putovanju, što vjerojatno pokazuje da su je svećenici nosili zbog praktičnosti. Zabrana sinoda glasi: *Militares etiam vestes, quas croaticas appellant, prorsus a choro nostro exulares iubemus, tum vero etiam ab omni cleri nostri usu, nisi cum peregre proficisci, aut de civitate, sive mari, sive terra exire contigerit* – Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, Venetiis 1775., str. 146.

³⁵ Usp. Andrija Lukinović, *Zagreb – devetstoljetna biskupija*, Zagreb 1995., str. 186.

u Srijemu i istočnoj Slavoniji. Bio je bojovan poput onoga u kojem je u Košicama stradao Marko Križevčanin, ali čini se da povjesničari ponekad pretjeruju u opisu brzine i opsega njegova širenja. Na hrvatskom jugu utjecaj protestantizma bio je zanemariv.³⁶

Nekoliko desetaka tisuća pravoslavnih vjernika koji su se naselili na crkvenim i plemićkim imanjima u Žumberku i u banskoj Hrvatskoj, prihvatilo je 1611. sa svojim episkopom Šimunom Vratanjem jedinstvo s Katoličkom crkvom. Zagrebački biskup Petar Domitrović dao je Vratanju imanje Marča kod Ivanić Kloštra i crkvu Svih svetih, uz koju je Vratanja sagradio manastir. Već prvog njegova nasljednika Maksima Predojevića zaređio je za episkopa pečki patrijarh Paisije (1614. - 1648.), ali Paisije je tada izjavljivao da se želi sjediniti s Katoličkom crkvom.³⁷ Uslijed nestalnih političkih prilika neki su se kolebali između katoličanstva i pravoslavlja. Tako Paštrovići s katolicizma prelaze na pravoslavlje, a nakon nekog vremena opet se vraćaju katolicizmu, a prelazaka na pravoslavlje bilo je i u istočnoj Hercegovini. Težnja za jedinstvom pojavila se poslije u nekim pravoslavnim krugovima u sjevernoj Dalmaciji za Kandijskog rata (1646.-1649), no jedinstvo nije ostvareno.³⁸

Religiozni život i kultura

Lako je razumljivo da u opisanim društveno-političkim okvirima ni religiozna kultura kršćana, ni njihov vjerski život nisu uvijek bili na visokom stupnju. Posebno je to vrijedilo za kršćane pod osmanlijskom vlašću.

³⁶ Nasilnije su kalvini postupali u Ugarskoj i Slovačkoj, gdje su pokušali prisiliti i Hrvata Marka Križevčanina (Križevci, 1589.-Košice, 7. IX. 1619.), ravnatelja sjemeništa u Trnavi, i isusovce Stjepana Pongracza i Melkiora Grodzieckog da se odreknu vjere, a kad to nisu prihvatili, mučili su ih i ubili. Marko se rado potpisivao Croata-Hrvat. Neposredno nakon njihove smrti kardinal Pazmany, koji je pozvao Marka Križevčanina u Trnavu, pokrenuo je postupak za proglašenje svetim. Blaženim ih je proglasio 15. siječnja 1905. papa Pio X., a svetima Ivan Pavao II. prigodom pastoralnog pohoda Slovačkoj, 2. rujna 1995. u Košicama. O protestantizmu u Hrvatskoj usp. Stanko Jambrek, *Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća*, Zaprešić 1999. i tu navedenu literaturu; Lovorka Čoralić, *Hrvati u procesima mletačke inkvizicije*, Zagreb 2001.; Ista, Dalmatinski 'protestanti' Dominisova doba – tragom procesa mletačke inkvizicije (16.-17. st.), u: *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. do 18. rujna 2002. godine u Splitu*, ur. Vesna Tudjina, Split 2006., str. 271-282.

³⁷ Usp. Janko Šimrak, *Graeco-catholica ecclesia in Jugoslavia (Diocesis Crisiensis olim Marčensis). Historia et hodiernus status*, Zagreb 1931., str. 7.

³⁸ O pravoslavlju u Dalmaciji usp. Mile Bogović, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine* (Analecta Croatica christiana, XIV), Zagreb 1982., ²1993.; o Skradinskoj biskupiji i o prelascima na pravoslavlje: Krunoslav Draganović, *Massenübertritte von Katholiken zur "Orthodoxie" im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Roma 1937.

Makarski biskup Kačić Žarković u nešto kasnijem izvještaju Svetoj Stolici, iz 1630., posebno naglašava dva zla koja su pritiskala Crkvu na području pod osmanskom vlašću, a zacijelo su bila prisutna i prije njegova biskupovanja. Oba su zla bila posljedice siromaštva stanovništva. Zbog bijednog stanja i siromaštva župe nisu mogle pribaviti ni liturgijsku odjeću. Siromaštvo je prouzrokovalo i nedovoljnu teološku kulturu župnika,³⁹ što je, čini se, proizlazilo iz zapuštanja knjige na župama. Ipak, prema svjedočanstvu biskupa Baličevića, franjevci su u svih 13 samostana učili čitati i pisati, malo gramatike i kršćanski nauk poučavali nakon mise na blagdane i u druge dane po župama kada su mogli.⁴⁰

Da bi, koliko-toliko, izišli u susret vjerskim potrebama stanovništva, franjevci su na konjima obilazili svoje daleke župe. Za potrebe bogoslužja nosili su sa sobom prijenosne oltare i liturgijsko posuđe. Opskrbljeni onime što je bilo nužno za put i za bogoslužje, odlazili su na svoja misijska putovanja, koja su ponekad trajala i tjednima. Umjesto zvona pozivali su vjernike na misu zvukom roga. Potom bi na ruševinama neke crkve ili na groblju, u sjeni kakva krošnjatog hrasta ili u privatnim kućama postavili prijenosni oltar i na njemu skupa s hostijom prikazivali Svemogućem žrtve i patnje kršćana. Krstili bi djecu, vjenčavali mladence, a tijekom tjedna obilazili po obližnjim selima bolesnike, tješili ih i krijepili otajstvima vjere. To je ipak bilo nedovoljno za iskorijeniti neznanje, stoga su praznovjerja bila veća ondje gdje se kršćanstvo susretalo s islamom.

Na području gdje je kršćanska vjera bila državna, vjera se također prenosila najviše u obitelji. Obitelji su velikim dijelom bile nepismene. Vjeronaučna pouka u crkvi održavala se uz nedjeljne i blagdanske mise. Ni u katedralnim crkvama nije se propovijedalo svake nedjelje, a u ostalima još i manje. Čak su i biskupi propovijedali rijetko,⁴¹ vjerojatno zbog toga što kao stranci nisu poznavali jezik. Neki biskupi unatoč tridentskim odredbama nisu stalno rezidirali u biskupiji.⁴² Po gradovima se uglavnom propovijedalo tijekom došašća i korizme, a propovjednike je tražila i nagrađivala komuna.⁴³ Komune su kažnjavale i javne vjerske prekršaje, kao što su psovke te rad nedjeljom i blagdanom.⁴⁴ Od pogrešaka i mana koje su bile proši-

³⁹ Kovačić, Hrvatsko djelo, <79> 273.

⁴⁰ Jačov, *Spisi*, str. 19.

⁴¹ Usp. *Acta visitationum*, str. 436 i 444.

⁴² Usp. *Acta visitationum*, str. 435.

⁴³ Usp. *Acta visitationum*, str. 444.

⁴⁴ Zadarska sinoda navodi, ne bez razloga, da su mnoga od praznovjerja plod suživota s Turcima (Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, str. 150-151), iako nije isključeno da je navod i zbog toga kako bi se praznovjerja lakše iskorijenila, kao što je Reljković, u vrijeme prosvjetiteljstva, neke običaje

rene među narodom nije bilo izuzeto ni svećenstvo, koje je također proizlazilo iz naroda. Posebno su na udaru kritike bile odanost alkoholu i sumnjiv odnos sa ženskim osobama,⁴⁵ no takve osobe barem u Dalmaciji gotovo su se mogle izbrojiti na prste jedne ruke.

U političkim borbama nisu bila nepoznata ni ocrnjivanja moralnoga lika mogućih političkih protivnika. Braneći politički sustav, Dubrovačka je Republika osudila na smrt dvojicu lastovskih svećenika kao urotnike, a vjerojatno je zbog istoga razloga smaknut i dubrovački franjevac, Lastovac fra Jeronim Jeđupak, komu je pripisan moralni zločin.⁴⁶ Komune su više puta ograničavale crkvene institucije služeći se pri tom pravom patronata.

Klevetanja i raspre bile su često na dnevnom redu. Od svađa i ocrnjivanja nisu bili izuzeti ni biskupi. Tako je splitski biskup Marko Antun de Dominis bio u svađi s hvarskim biskupom i s trogirskim biskupom Andreucijem, čak i sa svojim vlastitim kaptolom. Tim zadjevicama vjerojatno treba velikim dijelom pripisati i Dominisovu tragičnu sudbinu. Hvarski biskup Petar Cedulini optužio je 1618. u pismu duždu zadarskog biskupa kao nasilna i pohotna.⁴⁷ Trogirski svećenik Dinko Kaugrošić optužio je 1619. i trogirskoga generalnog vikara Bračanina Alberta Fertilija da je sklon reformaciji tvrdeći da niječe papinski primat.⁴⁸ Inkvizicija je proglasila nevinima i neolicinu drugih svećenika koji su bili oklevetani kao skloni protestantskoj reformaciji.⁴⁹ Klevete su se mogle širiti i iz čisto političkih ili drugih razloga.⁵⁰

u Slavoniji nazvao *turskim skulama*. Gotovo svi statuti komuna donose propise o kažnjavanju psovki i vraćanju.

⁴⁵ Iz tužbe trogirskoga općine koju je 1587. uputila Papi protiv svoga biskupa Antuna Guida proizlazi da je u Trogiru bilo svećenika koji su živjeli u priležništvu – Šime Ljubić, Prilozi za životopis Markantuna de Dominisa Rabljanina, spljetskoga nadbiskupa, *Starine JAZU*, knj. 2, Zagreb 1870., str. 103. Također se iz vizitacija 1602./03. razabire da su svećenici u Komiži i Svirču te augustinac u Jelsi živjeli u priležništvu. Usp. *Acta visitationum*, str. 462-464. Prema zaključcima sinode u Zadru 1598. moglo bi se zaključiti da je priležnika bilo i u Zadarskoj nadbiskupiji. Usp. Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, str. 150. O njima se raspravljalo 1602. i na sinodi u Zagrebačkoj biskupiji. I. Angelo Ruspini, Konstitucije zagrebačke sinode iz 1602., *Bogoslovska smotra*, god. 9, br. 2, Zagreb 1918., str. 136-144. Teško je u potpunosti razlučiti koliki je problem celibata bio u spomenutim biskupijama a koliko je na raspravu utjecao program obnove Tridentskoga sabora.

⁴⁶ Justin Velnić, Samostan Male braće u Dubrovniku – povijesni prikaz života i djelatnosti, u: *Samostan Male braće u Dubrovniku*, ur. Justin Velnić, Zagreb-Dubrovnik 1985., str. 153-155.

⁴⁷ Ljubić, Prilozi, str. 103.

⁴⁸ Ljubić, Prilozi, str. 103-104.

⁴⁹ Čoralić, Dalmatinski 'protestanti', str. 271-282.

⁵⁰ Povjesničari redovito smatraju klevetom optužbe Dubrovačke Republike protiv spomenutoga franjevca Jeronima Jeđupka, koji je osuđen na smrt i tajno pokopan tobože zbog moralnih prijestupa. Opsežnije o tome Josip Sopta, Franjevac Jeronim Jeđupak i lastovska buna 1602., *Hrvatska misao*, god. XI, br. 4(45), n. ser. sv. 32, Sarajevo 2007., str. 126-160.

Kulturna razina stanovništva na području kršćanskih država razlikovala se od razine katoličkoga stanovništva pod osmanlijskom vlašću. U gradovima su postojale gradske gramatičke škole, u kojima su na trošak grada predavali osposobljeni učitelji laici ili klerici, a pohađao ih je nevelik broj djece. Tek nakon otvaranja isusovačke javne gimnazije u Zagrebu (1607.) i potom u Dubrovniku (1619.) broj učenika će se naglo povećavati. U katedralnim školama predavao je jedan nastavnik nazivan učiteljem klerika (*magister clericorum*). Slično je vrijedilo i za pokrajinska učilišta redovnika. Tek na generalnim učilištima, koja su bila pod nadzorom poglavara u Rimu, po jedan je lektor predavao filozofiju, a dva teologiju. Osim dominikanskoga generalnoga studija, takva učilišta nisu proučena, a dokumenti o njima velikim su dijelom i uništeni. Među glagoljašima su tek poneki završavali viši studij na učilištima, ostali su ovisno o biskupijama obrazovanje, uz dužu ili kraću praksu, stjecali kod nekog obrazovanijeg svećenika glagoljaša ili u samostanima glagoljaša trećoredaca i pavlina. Obrazovanje je moglo trajati desetak godina, ali i manje od tri, što pokazuju propisi šibenske sinode iz 1618. koji su zabranjivali glagoljaškom kleru ređenje ako kandidat nije pod vodstvom nekog učitelja proveo tri godine i dobio svjedodžbu o studiju i dobrom vladanju.⁵¹ Nedostatak višeg učilišnog obrazovanja postao im je, međutim, prednost u očuvanju hrvatskoglagoljske baštine. Obrazovanje redovnica u srednjem i ranom novom vijeku gotovo i nije proučavano. Poznato je da su zbog moljenja časoslova trebale biti pismene. Neke su hrvatske redovnice, vjerojatno plemkinje, bile i bolje školovane, a pokušale su pisati i pjesničke duhovne upute.⁵²

Na više školovanje u inozemstvo odlazili su uglavnom studenti bogatijih roditelja ili klerici kojima su školovanje osigurale njihove ustanove. Velika većina svećenika bila je jednako obrazovana kao i njihovi kolege u Europi, a katkada i bolje.⁵³ Dijelom to treba zahvaliti i činjenici što u južnoj Hrvatskoj, zbog siromaštva, nije bilo uređenih sjemeništa u biskupijama,⁵⁴ zato su mnogi svećenici svoje studije završavali u inozemstvu. Određeni broj studenata iz hrvatskih biskupija prihvaćali su kolegiji Germanico-Hyngaricum u Rimu, Ilirski kolegij u Bologni i Ilirski kolegij u Loretu, a redovnici su se uglavnom školovali na generalnim učilištima svojih redova. Splitski je nadbiskup de Dominis zbog neznanja posebno kritizirao franjevce na području pod osmanlijskom vlašću. Poznato je, međutim, s koliko je

⁵¹ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 491-492.

⁵² Usp. Petar Hektorović, Bogoljubnoj i svake hvale dostojnoj mladici Graciosi Lovrinčevi, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 57, Zagreb 1968., str. 227.

⁵³ O obrazovanosti svećenika u Hvarskoj biskupiji usp. *Acta visitationum*, str. 275-276.

⁵⁴ Usp. *Acta visitationum*, str. 436.

žestine napadao svoje protivnike, a s franjevcima je bio u sukobu, stoga i tu njegovu prosudbu treba ublažiti. Franjevački župnici završavali su studije u inozemstvu, iako makarski biskup Kačić Žarković kaže da “odanle donesu ništa ili malo dobra”, barem su donekle poznavali jedan strani jezik i sigurno minimum teologije više od katekizamske.⁵⁵

CRKVENI STALEŽI I KRŠĆANSKE POLITIČKE VLADE

Svećenstvo u dušobrižništvu i evangelizaciji

Potkraj XVI. stoljeća, odnosno 1599., Zadar je ne samo glavni već i najveći grad u mletačkoj Dalmaciji. Imao je oko 7.000 stanovnika, a u ostalom dijelu biskupije bilo ih je od deset do 12 tisuća.⁵⁶ U Šibeniku se 1602. navodi vjerojatno pretjerana brojka od oko 7.000 i u dvama podgrađima oko 1.600 stanovnika.⁵⁷ Split je od 1597. do 1606. imao između 3000. i 4.000 stanovnika.⁵⁸ Gledajući današnjim očima, svećenstva je na hrvatskom području pod kršćanskim vladama prema broju stanovništva bilo mnogo, ali je bilo neraspoređeno. Dio svećenika pripadao je tzv. kleričkim redovima, tj. redovima čije je članstvo uglavnom sastavljeno od svećenika. Biskupi gotovo nisu ni smatrali svojim svećenike kojima nisu bili izravni poglavari. Poglavari izuzetih redovnika katkada i sami nisu bili taktični s biskupima te su i sami pridonosili razdvojenosti biskupijskoga i redovničkoga svećenstva. Kako su biskupije, a i samostani imali legate za koje je trebalo slaviti određeni broj misa, tu i tamo su se mogle čuti žalopojke o manjku svećenika. Zbog toga se i događalo da pri ređenjima nisu uvijek održavani intersticiji.⁵⁹ Žalopojke o nedostatku svećenstva, zdravo za gotovo, uzimali su i neki crkveni povjesničari. Da je brojka o nedostatku svećenika prividna, pokazuje podatak da je u malom gradiću Hvaru početkom XVII. stoljeća uz biskupa bilo 12 kanonika, u trima samostanima boravilo je još dvadesetak redovničkih svećenika, a čitav otok nije brojio ni 10 župa.⁶⁰ Zadarski kaptol imao je barem to-

⁵⁵ Vicko Kapitanović, Marko Antun de Dominis kao metropolit, u: *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar*, str. 89-97.

⁵⁶ Izvještaj nadbiskupa Minuccija 1599.: Jačov, *Spisi*, str. 5.

⁵⁷ Godina 1606. i 1612. navodi se u gradu i podgrađima 7.000, a u ostalom dijelu biskupije 4.000 stanovnika: Jačov, *Spisi*, str. 24, 26 i 27. Godine 1615. navedeno je u gradu 7.000, a u ostalom dijelu biskupije 5.000 stanovnika: Jačov, *Spisi*, str. 29.

⁵⁸ Grga Novak, *Povijest Splita*, sv. II, Split 1965., str. 125.

⁵⁹ *Acta visitationum*, str. 270.

⁶⁰ Godine 1625. u Hvaru su uz crkvu sv. Nikole bila sedmorica pustinjaka augustinaca, četvorica svećenika i trojica laika: *Acta visitationum*, str. 579-583. Vizitator spominje osmoricu dominikanaca, četvoricu svećenika, jednog klerika, jednog laika i dvojicu konversa, koji su održavali

liko kanonika, a uz to su u samostanu sv. Krševana 1599. bila četvorica benediktinaca, dominikanci su imali svoje generalno učilište, u franjevačkom samostanu 1602. boravila su 15 svećenika franjevac,⁶¹ a nekoliko svećenika imali su i franjevci trećoreci.⁶²

Uz Jadran je još uvijek bilo benediktinskih samostana, među kojima su brojniji oni dubrovačkih benediktinaca. Njima uz bok već odavno stasali su, a nadmašili ih i brojčano, dominikanci i franjevci. U Slavoniji su Osmanlije uništili velike opatije benediktinaca i cistercita, ali redovništvo se održalo u neokupiranom dijelu Slavonije i Hrvatske ispod Kupe, među kojima se ističu franjevci i pavlini. Uz obalu samostani su bili gusto rasijani u svim većim mjestima. Nalaze se čak i na otočićima kao što su Vis,⁶³ Krapanj, Školjić i Košljun. Uz starije redove pojavljuju se i novi. Isusovci se najprije nastanjuju u Dubrovniku (1604.), a potom i u Zagrebu (1606.), kapucini u Rijeci (1610.) i u Zagrebu (1618.). Čak i u državnim statistikama, koje su izrađivane preko upitnika crkvenim ustanovama, svećenici redovnici, ako nisu bili u nekoj biskupijskoj službi, najčešće se ne ubrajaju u svećenike, što manje pozorna proučavatelja može zvesti u zabludu. Iako se, na području pod kršćanskom vlašću, većina redovnika nije bavila dušobrižništvom, bili su u bliskom doticaju s pukom kao propovjednici, ispovjednici, tješitelji, učitelji, ljekarnici, dvoritelji bolesnih itd. Zaslužni su i za školstvo i priređivanje bogoslužnih, katekizamskih i propovjedničkih knjiga.

Dio klera živio je siromašno. Tek dio klera providen nadarbinama živio je bolje, ali vrlo malo u obilju. Prihodi crkava, osim onih Zagrebačke biskupije, bili su dosta skromni.⁶⁴ U gradovima je bilo mnogo crkava, crkvice

crkvu sv. Marka: *Acta visitationum*, str. 584-590 i četrnaestorica franjevac, 1 konvers, 4 klerika, 1 đakon, 8 svećenika u samostanu Gospe od Milosti: *Acta visitationum*, str. 596-607. (Uz to je u Hvaru postojala i crkvice sv. Venerande istočnoga obreda.) Uz župnike na župama treba još spomenuti četvoricu dominikanca u Starom Gradu, trojicu svećenika i jednog konversa i u Bolu dvojicu svećenika dominikanaca: *Acta visitationum*, str. 591-596. Ako su pojedine župe ostajale bez svećenika, kao Sućuraj na Hvaru ili Velo Selo na Visu, to nije bilo zbog nedostatka svećenika, već zbog slabih župnih prihoda (usp. *Acta visitationum*, str. 65, bilj. 175, 263-268). O hvarskim crkvama usp. *Acta visitationum*, str. 490-498. I zagrebački su se biskupi tužili na nedostatak svećenika. Vjerojatnije je ipak da su bili slabo raspoređeni.

⁶¹ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, u: *Samostan Sv. Frane u Zadru*, Zadar 1980., str. 86.

⁶² Njihova crkva naziva se crkvom poštovanih otaca trećoredaca. Usp. S. Ivančić, *Povijesne crtice*, str. 78-79, 98.

⁶³ U samostanu sv. Jeronima na Visu boravili su uglavnom samo jedan do dvojica svećenika i jedan konvers ili laik konventualac. *Acta visitationum*, str. 306-307 i 501-502.

⁶⁴ O prihodima katedrale u Hvaru usp. *Acta visitationum apostolicarum dioecesis Pharensis ex annis 1579, 1602/1603 et 1624/1625 – Spisi apostolskih vizitacija hvarske biskupije iz godina 1579., 1602./1603. et 1624./1625.*, prir. Andrija V. Mardešić, Slavko Kovačić, Rim 2005., str. 297-298.

i kapela s obzirom na broj vjernika. Stiješnjena Splitska nadbiskupija jedva je mogla uzdržavati crkve po gradu, a kamoli pomagati one pod osmanlijskom vlašću.⁶⁵ Neke crkve i crkvice ustanovljene su kao nadarbine, a prihodi im u to vrijeme nisu bili dovoljni za uzdržavanje svećenika te crkvenog zdanja i namještaja. Zbog toga su neke bile zapuštene. Splitski se kanonici, možda pretjerano, tuže duždu 1604. kako nemaju dovoljno prihoda za uzdržavanje katedrale. Nisu imali ni katedralnog učitelja bogoslovlja ni orguljaša. Crkveno je ruho također bilo slabo, tako da se svećenici, prema svojem iskazu, stide izići pred oltar i vršiti obrede u prljavim i nepristojnim dronjcima.⁶⁶

Redovništvo

Redovništvo i pustinjaštvo nastalo kao rubna pojava u kršćanstvu tijekom stoljećâ steklo je ugled koji nije zasnovan na crkvenom poslanju, već na crkvenom odobrenju i iskustvu religioznoga života. Život je također uvjetovao da se muška grana redovništva tijekom stoljećâ više ili manje klerikalizirala. Na prijelazu iz XVI. u XVII. st. nema nijednoga muškoga reda na području današnje Hrvatske u kojem bi prevladavala braća laici. Benediktinci su se klerikalizirali i njihovi su samostani ostali još uglavnom uz more, posebno na području Dubrovačke Republike. Cisterciti, koji su imali svoje opatije u Slavoniji, nestali su pred osmanlijskim prodorima. Čak i pokornički treći franjevački red raširen po Šibenskoj, Zadarskoj, Rapskoj i Porečkoj biskupiji,⁶⁷ stupa u to vrijeme u Lombardsku kongregaciju, koja je bila priznata kao samostanski treći red koji je sve više postajao kleričkim. Najbrojniji redovnici bili su franjevci, a slijedili su ih dominikanci te na sjeveru pavlini, na južnohrvatskim otocima i u Istri bilo je još nekoliko malih samostana augustinaca i u Istri servita.

Redovnicama ili koludricama smatrale su se samo žene u zatvorenim samostanima s papinskom klauzurom, a to su u to vrijeme bile benediktinke, dominikanke i klarise. Njihove samostane ponajviše su podizali plemići za smještaj svojih kćeri. Prema patronatskom pravu oni su se morali i brinuti za održavanje tih samostana, stoga se i velik dio sačuvanih dokumenta

⁶⁵ Nevenka Bezić-Božanić, Split u doba Marka Antuna de Dominisa, u: *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar*, str. 349-354, brojka se vjerojatno odnosi na stanovništvo u zidinama bez predgrađa. Prema Dominisovu izvještaju Split je imao oko 6.000 stanovnika, a 1612. s predgrađima oko 5.000. Tajni vatikanski arhiv, Spalatensis 1605. Usp. također Jačov, *Spisi*, str. 24 i 27.

⁶⁶ Ljubić, *Prilozi*, str. 93. Usp. također Jačov, *Spisi*, str. 24.

⁶⁷ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 470; Wading, *Annales*, tom VI, ad 1466.

odnosi upravo na imanja. Zbog teže mogućnosti uzdržavanja manje je bilo samostana u kojima su živjele izmiješano plemkinje i pučanke ili samo pučanke.

Pustinjaštvo i pokornički treći redovi

Možda je Barakovićev pustinjak iz *Vile Slovinke* u okolici Šibenika književna fikcija, no eremiti su na prijelazu iz XVI. u XVII. st. živjeli u okolica-
ma gradova i na osamljenim mjestima. Njihov život dočarao je nešto prije dubrovački benediktinac Mavro Vetranović u pjesmi *Remeta*.⁶⁸ Pustinjak “koji sve zna” pojavljuje se i u Splitu u dnevniku nepoznatoga autora.⁶⁹ Spominju se u apostolskim vizitacijama u Murvici kod Bola, u Poveljima i Blacama na Braču te Biševu i Visu.⁷⁰ Često su preuzimali brigu za pojedine crkvice. Odatle još do danas u nekim mjestima naziv remeta za crkovinara.

U mnogim mjestima postojale su kuće pobožnih žena, u Dalmaciji redovito zvanih *picokarama*, ali i *bicokama* na dubrovačkom području i *minoricama* na zadarskom i šibenskom području. Dubrovački Statut donosi o njima i o pokornicama posebno poglavlje.⁷¹ Bilo ih je više u Zadarskoj nadbiskupiji. U Bolu su bile dvije pustinja u kojima su živjele pobožne žene bez zavjeta, ukupno njih desetak, a bilo ih je i na Visu te u Starom Gradu, gdje je bila zajednica dominikanskih picokara.⁷² Gjivanović bez navođenja izvora govori o tridesetak zajednica trećoretkinja u Dubrovniku i okolici.⁷³ U Omišu su 1625. postojale tri zajednice s ukupno 12 sestara.⁷⁴ Prema Krasiću nadbiskup Sforza Ponzoni (1616. - 1640.) spominje u Splitu tri kuće dominikanskih i četiri kuće franjevačkih trećoretkinja,⁷⁵ a takve su zajednice po-

⁶⁸ Mavro Vetranović, *Remeta*, u: *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 5)*, Zagreb 1968.

⁶⁹ Vicko Solitro, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, Split 1989., str. 159 i 168.

⁷⁰ *Acta visitationum*, str. 261-262, 292, 296-297, 319, 506.

⁷¹ Naziv *picokara* nastao je od *bizzocca*, kako ih naziva i dubrovački Statut, lib. IV. cap. LXV, *De bičochis...* *Statut grada Dubrovnika*, Dubrovnik 2002., str. 284-285. Zanimljivo je da dubrovački Statut govori samo o ženama koje bi htjele živjeti u pokori.

⁷² Usp. Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, str. 138; *Acta visitationum*, str. 289, 608-617, 620.

⁷³ N. Gj[ivanović], Dumanjski franjevački manastiri i kućice u Dubrovniku, *List Dubrovačke biskupije*, god. 27, br. 8-10, [20. X.], Dubrovnik 1927., str. 52-54.

⁷⁴ Slavko Kovačić, Nadžupska crkva sv. Mihovila u Omišu, *Prijatelj zbornik II (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, sv. 33)*, Split 1992., str. 229; Isti, Nadžupska crkva sv. Mihovila u Omišu, *Omiški ljetopis*, br. 1, Omiš 2002., str. 16.

⁷⁵ Stjepan Krasić, *Dominikanci. Povijest Reda u hrvatskim krajevima*, Zagreb 1997., str. 134. Ubrzo se broj smanjio na 3:3. ASV, S. Congregatio Concilii, Relationes ad limina, vol. 759 A, Spalatensis 1650, f. 432^v.

stojale, kao što je već spomenuto, u Makarskoj,⁷⁶ Trogiru, Šibeniku, Krku i vjerojatno na drugim mjestima, što još nije proučeno. Picokarama su također, čini se, nazivane i konverze uz zatvorene ženske samostane koje su za samostan obavljale poslove izvan samostana.

Velik broj redovničkih zajednica i družba pokazuje da je vjerski život u Dalmaciji bio bujan unatoč nekim nedostacima. Bogoslužje se po otocima i u gradovima održavalo svečano s pjevanjem, a bratimi obučeni u svoja bratimska odijela davala su posebno svečan ton procesijama.

Prema obnovi

Tridentski je sabor (1545.-1563.) teološkim postavkama i odlukama o obnovi udario biljeg katoličkom životu za dugo vremena. Obnova je na hrvatskom prostoru zbog političkih prilika bila gotovo nemoguća, barem u onakvu obliku kakav je zamišljao Sabor. Ipak su pojedini biskupi, slijedeći odredbe Tridentskoga sabora o obnovi crkvenoga života, pokušali učiniti ono što se moglo učiniti. Obnova je prema zamisli Sabora trebala početi od glave, prema tome od samoga klera. Zbog njegova boljeg obrazovanja trebalo je ustanoviti sjemeništa za odgoj i školovanje. Više puta znanstvenici spominju sjemenišne škole, no čini se da se zapravo radi o katedralnim školama, a ne o sjemeništima ustanovljenima prema odredbama Tridentskoga sabora. Pokušaji osnivanja sjemeništa u Šibeniku (1564.) i Trogiru (1565.) nisu uspjeli zbog nedostatka materijalnih sredstava. Održalo se sjemenište u bogatijoj Zagrebačkoj biskupiji (1578. - 1663.). U Splitskoj nadbiskupiji pomišljao ga je ustanoviti biskup de Dominis (1605.), ali ni to se nije ostvarilo.⁷⁷

Obnavlja se i samostanski život, ali pretežno na starim matricama svojih osnivača. Tako se zalaganjem trogirskih građana franjevci ponovno nastanjuju na Dridu na Čiovu (1623.) i obnavlja se samostan benediktinki.⁷⁸

⁷⁶ Prema makarskom biskupu fra Petru Kačiću († o. 1660.) Turci su srušili dva hospicija "mulierum Tertii ordinis s. Francisci [...] numerus earundem erat 15 circiter": Bazilije Pandžić, Izvještaji Makarske biskupije sačuvani u Tajnom vatikanskom arhivu, *Nova et Vetera*, god. 30, Sarajevo 1980., str. 85. Kako te trećoretkinje ne spominje prije njega biskup fra Bartul Kačić Žarković, vjerojatno je fra Petar zabilježio samo predaju. Usp. također Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-nere-tvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb 1972., str. 135-136.

⁷⁷ Slavko Kovačić, Marko Antun de Dominis na čelu Splitske crkve, u: *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar*, str. 53-55. Usp. također nedovoljno preciznu terminologiju sjemenišne škole.

⁷⁸ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 426-427. Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 85; Stanko J. Škunca, Franjevački samostan na Dridu, u: *Župa sv. Jakova, Čiovo-Trogir*, Trogir 2005., str. 18.

Takvih obnova i novih osnivanja ima i po drugim gradovima. Veću pažnju privlači nova družba, isusovci, iako malobrojniji od starijih redova, donose novost osnivajući školske zavode. Lazareti i bolnice traže novonastali franjevački red kapucina. I provincija pokorničkog trećeg reda, sjedinjujući se sa samostanskim trećim Redom u Italiji, sve više se klerikalizira i od pokorničkoga života usmjerava se k evangelizaciji.

U više biskupija održavane su biskupijske sinode na kojima su svećenici raspravljali o teološkim i moralnim pitanjima,⁷⁹ malo je njihovih zaključaka sačuvano, a upitno je koliko su i ostvarivani. Spisi sačuvanih sinoda pretežno se odnose na bogoslužje i stegu klera, no u nekima je dana odgovarajuća važnost i poukama vjeronauka. U Hvarskoj biskupiji Petar Cedulini održao je potkraj stoljeća, 1586. i 1596., dvije crkvene sinode.⁸⁰ U Splitu sinodu održava biskup Fokonije 1587. godine.⁸¹ Sinoda u Zadarskoj nadbiskupiji 1598. posvetila je posebnu pozornost kleru, dijeljenju sakramenta, crkvenim imanjima i desetini.⁸² Ninski biskup Horacije Belotti pokušao je u Ninu i po seoskim župama uvesti vjeronauk za djecu i promicao je propovijedanje na hrvatskom jeziku. Sazvao je sinodu 1598., no u stiješnjenom gradu i maloj biskupiji mogli su se učiniti samo mali pomaci.⁸³

U vrijeme Dugoga turskog rata u Zagrebu je održana sinoda, 1602., koja se bavila bogoslužjem i crkvenom stegom.⁸⁴ Iako se šibenska sinoda održana iste godine, kao uostalom i druge sinode, bavila sakramentima i crkvenom disciplinom, poneki propisi odnose se i na obične vjernike. Župnicima je zabranjeno da se bez biskupova dopuštenja udaljavaju iz sjedišta župe više od dva dana. Seoski župnici nisu smjeli ući u grad bez svećeničke kape. Na sinodi su donesene odredbe o procesijama, a pod kaznu zabrane bogoslužja zabranjeno je igranje kola uz crkvu na Božić, Uskrs i Duhove. Ženama je bilo strogo zabranjeno pratiti pokojnika za vrijeme sprovoda u crkvu. Sinoda 1604. također je uglavnom raspravljala o svećenicima. Njezine zabrane i naredbe većinom se odnose na odredbe Tridentskog sabora, stoga se ne može sa sigurnošću zaključiti jesu li iste zloporabe bile i u Šibeniku. Sinoda iz 1611. posebnu je pozornost posvetila kršćanskom nauku. Uz to je zabranila čitanje poslanice i evanđelja na hrvatskom, osim iz odobrenih knjiga, što bi moglo značiti da su župnici te dijelove mise prevodili izravno

⁷⁹ O biskupijskim sinodama usp. Velimir Blažević, *Concilia et synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata*, Vicetiae 1967.

⁸⁰ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 274-275.

⁸¹ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. III, str. 472.

⁸² Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, str. 144-154.

⁸³ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 228-229.

⁸⁴ Ruspini, *Konstitucije zagrebačke sinode*, str. 53-65, 121-145.

iz latinskih misala. U konstitucijama sinode iz 1614. zabranjuje se trgovina s Turcima (tj. muslimankama) i Vlasima. Tri godine poslije, 1618., svećenicima je zabranjeno odlaziti u gostionice. Župnicima je bilo zabranjeno prisustvovati gozbama bratovština ako na gozbi nije sudjelovala čitava bratovština. Bilo im je zabranjeno kartanje za novac, čak i ribarenje ako se obavljalo zbog dobiti. Ta je sinoda donijela i odredbu prema kojoj se u svim župnim crkvama, nakon mise, treba na hrvatskome moliti *Gospodnja molitva, anđeoski pozdrav, Apostolsko vjerovanje, deset Božjih zapovijedi i opća ispovijed*.⁸⁵

Obnova se najbolje može pratiti u višestruko izdavanim katekizimima⁸⁶ koji su postali prave hrvatske slovnice, posebno po seoskim župama. Upravo je uz katekizamsku pouku najlogičnije shvatiti iskaze koji svjedoče da se po župama drže škole čitanja i pisanja. To kao da potvrđuje i jednaka ilustracija na glagoljskom izdanju katekizma iz 1628. i *Azbukvidnjaka* objavljena godinu poslije uz nastojanje senjskoga biskupa Agatića u izdanju Kongregacije za širenje vjere. Tijekom prvih triju desetljeća XVII. stoljeća objavljeni su katekizmi na latinici (1582., Komulović), bosanici (1611., Divković, Veliki 1616., Mali) i glagoljici (1628. Levakovićev prepravljeni Komulovićev katekizam). Katekizamska pouka, čini se, poticana je i preko bratovština, a biskup Cedulini je potkraj svog pontifikata u Hvaru 1630. ustanovio i bratovštinu kršćanskog nauka koja je bila učlanjena u rimsku nadbratovštinu.⁸⁷

* * *

Promotrivši cjelokupan život katolika na hrvatskim područjima na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće, očito je koliko je bio mukotrpan i tjeskoban. Područje je bilo rastrgano između više političkih tvorevina. Na vjetrometini političkih presizanja, krvarenja, straha od ropstva i pljačka, trebala je lukavost, hrabrost i pouzdanje u Božju samilost da bi se moglo preživjeti. Živjelo se skromno, na rubu opstanka i u strahu od pljačkaša i otimača. Motika, ribarenje, pastirski život, kubura, mač i molitva pratili su jedno drugo.

Religioznost puka bila je živa, iako jednostavna. Jednostavnost vjere izmjenjivala se, tu i tamo, s praznovjerjem. Gostoljubivost kod jednostavnoga svijeta nalikovala je gostoljubivosti starih patrijarha. Zadana riječ čuvala se kao svetinja. Za vjeru se trpjelo i podnosila su se prava mučeništva.

⁸⁵ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 484-492.

⁸⁶ O povijesti hrvatskih katekizama usp. Franjo Emanuel Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb 1985.

⁸⁷ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 274-275.

Svećenstvo i redovništvo, općenito uzeto, živjelo je prilično skromnim načinom života, možda tek ponešto boljim od običnoga puka, stoga se u crkvene redove stupalo ponajviše iz idealizma, ali ponekad i iz interesa. Interes je katkad dovodio i do sporova.

Uza sve nevolje što su mučile kršćane na hrvatskom području, osjećala se katolička obnova što ju je pokrenuo Tridentski sabor. Očitovala se u pohodima apostolskih pohoditelja i biskupa, u održavanju biskupijskih sinoda koje su donosile programe obnove, u češćem propovijedanju i katehiziranju, u hrvatskim izdanjima katekizama, priručnika za ispovjednike, propovjednike, u hagiografskim, poučnim i pobožnim djelima, ali i u baroknoj umjetnosti, koja se posebno proširila po sjevernoj Hrvatskoj, gdje su mnoge starije crkve barokizirane, te naposljetku i u književnim i povijesnim djelima, a to je davalo zamah i obnovi vjerskoga života.

S U M M A R Y

Vicko Kapitanović

**The social and religious life of Catholics
in the area of present day Croatia and
Bosnia-Herzegovina from the end of the 16th century
to the beginning of the 17th century**

The period from the end of the sixteenth to the beginning of the seventeenth century is the period of *plorantis Croatia*. In 1527, in the face of the Turkish peril, the remnants of the remnants of the once glorious Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia joined the Habsburgs in the hope of receiving from them protection and aid. But the protection offered was too weak and so Croatia did not succeed in returning its *membra disiecta* and even lost some more territory. In the face of the destruction of their race and the ruin of Croatia, patriots lamented their fate, while chroniclers partly depicted these events.

The greatest part of Croatian territory was under direct Turkish rule or enjoyed autonomy whilst paying a tribute to the Ottomans (Dubrovnik and Poljica). In the area from Buda and Caraşova in Romania to the shores of the Adriatic along the littoral of Makarska and further down south to the Republic of Dubrovnik, pastoral care was provided by the Franciscans (one of whom was regularly elected bishop for the whole area) along with some Glagolitic priests. They were mainly schooled in various foreign provinces. As the parishes which they attended to were too large and the churches generally in ruins, divine services were usually held in open spaces.

In the areas under Christian rulers, the Habsburgs, Venice or in areas with their own autonomy, as in Dubrovnik and Poljica, conditions were better. Squeezed into narrow areas, bishoprics were not in the position to maintain seminaries, while smaller church communities were poor and frequently unable to procure the most necessary liturgical objects. Only in the wealthier Bishopric of Zagreb, though encroached upon by the Ottomans, did the chapter succeed in sustaining a seminary. Due to Venetian-Turkish friendship, isolated smaller places in Venetian-ruled Dalmatia and Istria

were harassed by the Uskoks. Sometimes disagreements broke out amongst individual bishops.

Precisely because of the living faith which remained, at the end of the sixteenth century and the beginning of the seventeenth century a new hope in the liberation of the oppressed homeland and the desire for a Catholic renewal was felt. This was highlighted in the publication of religious and didactic books, the restoration of older orders, the dissemination of the Society of Jesus and Capuchins and in the winning over of Protestants and Orthodox Christians to the Catholic Church. Christian conviction and an enthusiasm for a renewal of the Church led to the martyrdom of some clerics, such as the Pauline prior Šimun from the monastery of St. Helen near Čakovec (1580), the Bishop Br. Nikola Ugrinović (1604), Br. Stipan from Uskoplje (1609) and St. Marko Križevčanin and more priests, monks and Christians. The desire and enthusiasm for a more orderly monastic life was highlighted in the union of the tertiary Glagolitic Franciscan province with the Order.